

अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सक्षमीकरणात बचत गटाची भूमिका एक अभ्यास

अंकिता राजकुमार नरवाडे¹, डॉ. एन. एच. आवडे²

¹संशोधक विद्यार्थ्यानी, संशोधन केंद्र - पीपल्स कॉलेज, नांदेड ता. जि. नांदेड

²सहयोगी प्राध्यापक तथा संशोधन मार्गदर्शक, वाणिज्य विभाग ग्रामीण कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, कोटग्याळ ता. मुखेड जि. नांदेड

गोषवारा

ग्रामीण महिला, दारिद्र्यरेशेखालील महिला ही सुध्दा अर्थार्जन करतेच की, पण तिच्या घरातील कामाचे, खळयातील कश्टाचे, षेतमजुरीचे, आर्थिक निकशांवर मोजमाप होत नाही. आपली कुटुंबे पुरुषप्रधान असली तरी मुलाबाळांना पालन-पोशणाचा विचार स्त्रीच अधिक करते आणि त्यासाठी पैसे लागतात. अशा कर्तृत्ववान, बुद्धिमान आणि सहनशील महिलांचा कुटुंबाच्या, गावाच्या, देशाच्या विकासासाठी उपयोग होत नव्हता. त्यामुळे महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटांसारखी योजना अमलात आली. महिलांचा आर्थिक विकास होणे म्हणजे महिलांचे आर्थिक सबलीकरण होय. महिलांच्या सबलीकरणात आर्थिक प्रगती बरोबर सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक विकास होणेही अभिप्रेत आहे.

आज जागतिकीकरणाच्या काळात सबलीकरण म्हणजे वंचित घटकांची दडपणूक व षोशण थांबविण्याची क्रिया होय. व्यवस्था निट चालविण्यासाठी काही नियम संरचना बनवून वंचित घटकांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागीत्व देणे व त्यांचे षोशण किंवा दुर्बलता संपविण्याची प्रक्रिया होय.

महत्वाचे शब्द: महिला सबलीकरण, बचतगट, सामाजिक-आर्थिक पत

डॉ. मोहम्मद युनूस यांनी बांगला देशात बचत गटांचे बीज रोवले. त्यांनी जाबेरा या गावात गरीबांच्या बचतीतून ग्रामीण बँकेचा प्रकल्प सुरू केला. ग्रामीण बँकेकडे बांगला देशात आज ९६% महिला सदस्य आहेत व ९०% शेअर्स महिलांच्या मालकीचे आहेत. बांगलादेशातील गरीबी दूर करण्यासाठी व कुटुंबे आत्मनिर्भर राहण्यासाठी डॉ. युनूस यांनी बचत गट हे माध्यम लोकांच्या हाती सोपविले आहे. याच धर्तीवर भारतामध्ये १९९० च्या दशकात नाबार्ड, राज्य सरकार आणि केंद्र सरकार यांच्या संयुक्त विद्यमाने ग्रामविकासाच्या योजना राबविल्या जात आहेत. समान प्रश्न, सारखे आचार विचार, समान मते असणारे स्त्री किंवा पुरुष एकत्र येतात व नियमित बचतीच्या माध्यमातून आपल्या छोट्या मोठ्या आर्थिक गरजा भागवून आपला सर्वांगीण विकास साधतात त्यास

स्वयंसहाय्यता समूह अथवा स्वयंसहाय्यता गट म्हणतात. नियमितपणे केलेल्या अल्पबचतीतून आर्थिक साहाय्य करण्यासाठी भांडवल उभे करण्यासाठी संघटनशक्ती वाढविण्यासाठी परस्परांच्या सहकार्याने सभासदांच्या नेतृत्वाने तयार झालेला गट अशीही बचत गटाची संकल्पना आहे.

गावपातळीवर समविचारांचे, समवयस्क, सेवाभावीवृत्तीचे सुमारे १५-२० व्यक्ती समान ध्येयाने प्रेरित होऊन स्वयंसहाय्यता बचतगटाच्या माध्यमातून आर्थिक बचत करण्यासाठी एकत्र येणे गरजेचे आहे. महिलांची काटकसर वृत्ती, व्यवहारातील पारदर्शकता तसेच संघटन कौशल्यामुळे स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या सदस्य अधिक प्रमाणात महिला आहेत.

महिला सबलीकरणाची संकल्पना:-

एंडम्स (१९९६) यांच्या मते, "सबलीकरण म्हणजे असे साधन की ज्यामुळे व्यक्ती, गट आणि समाज परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवून आपले ध्येय साध्य करतात, ज्याद्वारे ते स्वतःची मदत स्वतःच करतात आणि दुसऱ्यांच्या जीवनाचा स्तर महत्तम करण्याचे काम करतात."

दुभाशीच्या मते, "सबलीकरण म्हणजे स्वतःच्या जीवनावर नियंत्रण, प्रथम वित्तीय, भौतिक आणि मानवी संसाधनावर व दुसरे म्हणजे श्रद्धा, मुल्य आणि दृष्टीकोन यांच्यावर नियंत्रण होय."

महिला सक्षमीकरणाच्या वरील विचारातून आत्मविश्वासामध्ये, कुटूंब व समाजात निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेमध्ये त्या सक्षम झाल्या त्यांना अर्थकारणात व समाजकारणात पुरुषांच्या बरोबरीने आणणे आणि मानसिक, आर्थिक दृष्ट्या सुदृढ करणे असा अर्थ स्पष्ट होतो.

बचतगट संकल्पना :-

'महिलांनी, महिलांच्या विकासासाठी, महिलांमार्फत चालविली जाणारी प्रभावी व सुनियोजित आर्थिक संरचना म्हणजे बचत गट'समान गरजा असलेल्या व्यक्तींनी एकत्र येऊन समान आर्थिक उद्दिष्ट्ये व सामाजिक उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी एकाच प्रदेशात व भागातील व्यक्तींनी एकत्र येऊन समुह स्थापना व वृद्धीगत करून स्वेच्छेने सहभागी होणे याला स्वयंसहाय्यता बचतगट म्हणतात.

बचतगट ही बचतीच्या माध्यमातून समान सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमी असलेल्या व्यक्ती स्वतःच्या इच्छेने आपली गरज ओळखून गटाची स्थापना करतात. गटाच्या बचतीच्या माध्यमातून कौटुंबिक, आर्थिक अडचणी सोडवण्यासाठी प्रयत्न केला जातो. महिलांना एकत्र येण्याची संधी, विचार प्रकट करण्याचे मनोधैर्य, निर्णयाची क्षमता, आर्थिकतेचे नियोजन, एकमेकींवरील विश्वास, बचत, बचतीतून कर्ज, कर्जाची योग्यवेळी परतफेड, उद्योगशीलतेचे ज्ञान इ. सर्व बाबी बचतगटामुळे जात होतात.

स्वयं सहाय्यता गटाद्वारे महिलांचे सबलीकरण :-

महिलांचे सबलीकरण समाजातील विषमता कमी करण्यासाठी विविध विकास योजना, चळवळी फोफावत आहेत. त्यातून सबला या दृष्टिकोनातून परिवर्तन होत आहे. सबला व्यक्ती सभोवतालचे वातावरण बदलून शाश्वत विकास करतात, म्हणून कमकुवत महिला घटकांना स्थायी स्वरूपात शाश्वत आर्थिक स्त्रोत निर्माण केल्यास सबलीकरण होऊ शकते. स्वयंसहाय्यता बचत गटाद्वारे महिलांचे विविध स्तरावर सबलीकरण होत आहे.

- आर्थिक सबलीकरण
- सामाजिक सबलीकरण
- राजकीय सबलीकरण

महिला सबलीकरणाचे एक प्रभावी माध्यम म्हणून बचत गटांना मान्यता मिळाली आहे. दारिद्र्य निर्मूलनाचे साधन, परिवर्तनाचे माध्यम, स्त्री संवादाचे व्यासपीठ, महिलांच्या आत्मसन्मानाची पाऊलवाट, ग्रामीण विकासाचा मार्ग, गरिबांच्या आषेचा किरण, स्वयंरोजगाराचा मार्ग अशा विविध महत्त्वपूर्ण भूमिका बचत गट पार पाडीत आहेत. बचत गटांमुळे महिलांमधील आत्मविश्वास वाढत आहे.

नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण अनुसूचित जातीच्या महिलांचा विकास होण्याच्या दृष्टीने बचतगट हे प्रभावी माध्यम ठरू लागले आहे. ग्रामीण महिलांच्या जीवनात मागासलेपणा, उदासीन दृष्टीकोन, दूरदृष्टीचा अभाव होता. परंतु बचतगटाच्या चळवळीने महिलांच्या जीवनात चैतन्य निर्माण केले. ग्रामीण महिला सामाजिक व आर्थिक दृष्टीने चांगल्या प्रकारचे जीवन जगत आहेत म्हणून ग्रामीण महिलांच्या सक्षमतेसाठी बचतगटाचे कार्य कशा प्रकारचे आहे याचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधनामध्ये केलेला आहे.

महिलांच्या कौटुंबिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय विकासात बचतगटाची भूमिका प्रभावी ठरत आहे. महिलांच्या बचतीच्या सवयीचा महिलांना लाभ होत आहे. बचतगटाबाबत शासकीय योजनेमुळे महिलांना आर्थिकतेच्या संधी उपलब्ध झालेल्या आहेत. गटातील महिलांनी कर्जाची योग्य वेळी परतफेड केल्याने व कर्जातून अनेक छोटे-छोटे व्यवसाय उभारल्याने बँकेचा विश्वास संपादन केला आहे. ग्रामीण महिलांच्या व्यक्तीमत्वातील अनेक गुणवैशिष्ट्यांचा विकास झालेला आहे. कौशल्य, क्षमता, आत्मविश्वास, आर्थिक व्यवहार, बँकेचे व्यवहार, सामाजिक वागणूक, नियोजन, व्यवसायाचे कसब इ. गुणांचा विकास झाल्याने त्यांचा समाजातील सामाजिक दर्जा उंचावत आहे.

बचतगट हा दारिद्र्य निर्मूलनाचा प्रभावी मार्ग आहे. ग्रामीण भागातील कुटूंबाला दारिद्र्यातून मुक्त होण्यासाठी महिलांच्या सामाजिक जीवनात परिवर्तन करण्यासाठी बचतगटाची चळवळ गतिमानतेकडे वाटचाल करत आहे. बचतीच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांचा जीवनस्तर उंचावण्यासाठी, व्यवसायातून आर्थिकता मिळवण्यासाठी प्रेरणा देणारा बचतगट हा आज प्रेरक ठरत आहे. सामाजिक उपक्रम गटाच्या माध्यमातून राबवून सामाजिक विकासाला चालना देण्याचे कार्य करत आहे. बचतगटातील महिलांनी वेगवेगळे पदार्थ, वस्तू बनवून प्रदर्शनात

नावलौकिक मिळवला आहे. बाजारपेठेची मागणी व पुरवठा हा नियम माहित झाल्याने अर्थशास्त्रीय सिध्दांतातून व्यवसायात मार्गक्रमण करत आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील ५० टक्के आरक्षणाचा फायदा घेवून राजकीय पदावर मिळालेल्या संधीलाच घेवून सक्षमतेने राजकीय पद सांभाळताना यांना गटातील बैठकीमध्ये मत व्यक्त करणे, महिला मेळावे, शिबीरे, व्यावसायिक प्रशिक्षणात मत मांडणे इ. चा फायदा झालेला आहे. महिला सक्षमीकरणात बचतगटाचे योगदान महत्त्वपूर्ण असलेले दिसते.

बचत गटाची चळवळ ही महिलांनाच सक्षम करणारी आणि खरोखर अत्यंत यशस्वी ठरलेली अशी मोठी व्यापक चळवळ आहे. आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत गटातील लघुव्यवसायिकांसाठी कर्ज पुरवठा होण्याचे बचत गट हे एक साधन आहे. एकत्रितरित्या तयार झालेला गट, त्या गटांनी केलेली बचत, गटांतर्गत तारणासहित कर्जपुरवठा, वस्तुरूप तारणऐवजी, सामाजिक आणि समुहाचे तारण, लोकषाही कार्यपद्धतीने तयार झालेले महिलांचे असंख्य बचत गट, हे महिलांच्या सक्षमीकरणाचे गरीबीविरुद्ध लढ्याचे आणि सावकारी पाषातून मुक्ततेचे एक प्रभावी हत्यार आहे. या चळवळीमुळे स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण होऊ लागली, स्त्रिया निरनिराळ्या क्षेत्रात चमकू लागल्या, पुढे येऊ लागल्या, 'स्त्रि चळवळीनेही जोर धरला आणि स्त्रिया सक्षम होण्यास सुरुवात झाली.

अध्यनाचा उद्देश :-

१. महिला सबलीकरणाच्या प्रक्रियेत स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या कार्याचा अभ्यास करणे.
२. नांदेड जिल्ह्यातील महीला बचत गटाच्या लाभार्थीच्या वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक बाबींवर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन करणे.
३. स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या कार्यातील उणीवांचा अभ्यास करून उपाययोजना सुचविणे व महिला सबलीकरण प्रतिमानाचा अभ्यास करणे.

तथ्य संकलन :

" अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सक्षमीकरणात बचत गटाची भूमिका एक अभ्यास" हा संशोधनाचा विषय असून तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक व दुय्य स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. स्वयंसहाय्यता गटावर तसेच महिला सक्षमीकरण या विषयावर आधारित प्रकाशित झालेल्या विविध पुस्तकांमधून माहिती मिळविलेली आहे.

निष्कर्ष

सर्वेक्षणात सहभागी झालेल्यांपैकी केवळ १ टक्के असहमत आहेत आणि ६ टक्के असमाधानी आहेत की त्यांचे उत्पन्न बचत गटात मध्ये सामील झाल्यानंतर समाधानकारक होते. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे २८ टक्के सहमत आणि असहमत नाहीत आणि बहुसंख्य म्हणजेच ५६ टक्के सहमत आणि ९ टक्के अत्यंत सहमत आहेत. सर्वेक्षणात ४० टक्के प्रत्येक उत्तरप्रतिबंधक समाधानी आहेत आणि असमाधानी आहेत की बचत गटात सहभाग घेण्यापूर्वी त्यांची बचत समाधानकारक आहे, ४ टक्के, ४ टक्के आणि १२ टक्के, अनुक्रमे अत्यंत सहमत आणि सहमत नाहीत किंवा असहमत नाहीत.

केवळ ४ टक्के उत्तरदायी असहमत आणि अत्यंत असहमत आहेत की बचत गटामध्ये सामील झाल्यानंतर त्यांची बचत समाधानकारक आहे. आश्चर्याची बाब म्हणजे १२ टक्के सहमत आणि असहमत आहे बहुतेक जणांची बचत परिणामांमधील चांगले सुधारणा मध्ये ६८ टक्के सहमत आहे आणि ९ टक्के अत्यंत सहमत आहे.

या अभ्यासातून हे निष्कर्ष निघाले की सर्वेक्षणात सहभागी झालेल्यांपैकी ५२ टक्के उत्तरदायी असहमत आहेत कारण त्यांच्याकडे अजूनही बचत गटामध्ये सामील होण्याआधी व्यवसाय चालविण्यासाठी उपयुक्त कार्यान्वयन मदत नाही आणि १२ टक्के त्यापेक्षा जास्त असहमत होते. केवळ प्रत्येकी ८ टक्के सहमत आहे आणि अत्यंत सहमत आहे. तर २० टक्के उत्तरदारही सहमत व असहमत नाहीत.

सर्वेक्षणातून असे निष्कर्ष काढला जातो की सर्वेक्षणात सहभागी झालेल्यांपैकी ५२ टक्के प्रतिसाधी सहमत आहे आणि १२ टक्के जास्त सहमत आहेत कारण त्यांना असे वाटते की एमएफआय कडून प्राप्त झालेल्या ऑपरेशनल सहाय्यमध्ये सुधारणा झाली आहे आणि एसएचजीमध्ये सामील झाल्यानंतर व्यवसाय चालवणे उपयुक्त होते आणि ८ टक्के प्रत्येक असहमत आणि अत्यंत असहमत आहे. तर २० टक्के उत्तरदारही सहमत नाहीत व असहमत नाहीत.

नमुना सर्वेक्षणांद्वारे त्यांच्या प्राथमिक विषयावरील विश्लेषणातून शोधण्यात आलेल्या संशोधनातून असे आढळून आले आहे की सेल्फ हेल्प ग्रुप बँक लिंकेज- एसएचजीबीएलपी मायक्रो फायनान्स बँक लिंकेज कार्यक्रमाद्वारे महिला सशक्तीकरण करण्यामध्ये एक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. भारत सरकारच्या २०१५ च्या अहवालानुसार, भारतातील गरीबी २००४-०५ मध्ये ३७.२ टक्के वरून २०११-१२ मध्ये २१.९ टक्के वर आली आहे. ३१ मार्च २०१५ पर्यंत एमएफआयने पूर्ण केलेल्या ग्राहकांची एकूण संख्या ३७१ लाखांवर होती. एमएफआयचे ग्राहकांचे आवाहन २००५ ते २०११ पर्यंत ३१७ दशलक्षांपर्यंत पोहोचले होते. २०१४-१५ दरम्यान, बचत गटाच्या क्षेत्रातील सुमारे २.६८ लाख नवीन बचत गटांना ३१.३.२०१५ रोजी औपचारिक आर्थिक संस्थांशी जोडलेल्या बचत गटांची संख्या ७६.९ ७ लाखांवर आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत बचत गटाची संख्या ३.५ ९ टक्क्यांनी वाढली आहे. नांदेड जिल्ह्यात लवकरच सकारात्मक वृद्धीमुळे वर्ष २०१५ साठी खाती उघडणे आणि कर्ज वितरणात मोठ्या प्रमाणावर योगदान आहे,

मायक्रो फायनान्सिंगमुळे बचत गटाच्या महिला सदस्यांना वॉशिंग पावडर, शेळीची पाळण, शेती, मेणबतीची निर्मिती, सहयोगी उद्योग, चकी व गृहउद्योग पापड, लोणचे इत्यादी. यासारख्या विद्यमान आणि नवीन व्यवसायांच्या विस्तारासाठी चालण्यास मदत होते. असे दिसून येते की लोकशाही संस्कृतीमध्ये सहभाग वाढला आहे ज्यात सर्व सदस्यांना सक्रियपणे आणि बचत गटाच्या बैठकीदरम्यान सहभागी होणे आवश्यक आहे. अनौपचारिक चर्चा चालू घडामोडींशी संबंधित, चर्चासत्रे, बँकेच्या अधिकार्यांशी संवाद आणि एनजीओद्वारे देण्यात येणारी विविध माहिती, स्पर्धा सुधारण्यास मदत होते. स्पर्धा निर्णय प्रक्रियेत भाग घेऊन महिला सदस्यांमध्ये जागरूकता आणते, याला वादविवाद न म्हणता चर्चा म्हणायला हवे.

अशाप्रकारे असा निष्कर्ष काढला जाऊ शकतो की बचत गटामुळे गावातच रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. महिला सक्षमीकरणात बचतगटाचा मोठा वाटा आहे. बचतगटाच्या माध्यमातून महिलांना आर्थिक स्वावलंबनाच्या वाटेवरून जाण्यास साहाय्य झाले आहे, व त्यांना आत्मसन्मान मिळवून दिला आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा वाढता सहभाग हे ही बचतगटाचे एक यश आहे. ग्रामसभांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढला आहे. गावातील पाणीपुरवठ्यासंबंधी निर्णयही महिला बचतगटाच्या माध्यमातून घेत आहेत. तंटामुक्ती गाव मोहिमेअंतर्गत अनेक गावातून बचतगटांचा सकारात्मक दबाव गट दिसून येत आहे. दारु बंदी, दारूची दुकाने बंद करणे यामध्ये महिला सहभाग अधिक दिसून येत आहे. बचत गटामुळे महिलांमध्ये सहकाराची भावना वाढीस लागली असून काही बचतगट समुपदेशनाचे कार्यही करीत आहेत. जिल्ह्यांतील वस्तूंचे जिजाऊ, सिंधू, सावित्री अशा विशिष्ट नावाने ब्रँडिंग केलं जात आहे. दरवर्षी राज्य आणि केंद्र शासनातर्फे विविध विभागाच्या सरस प्रदर्शनामध्ये वस्तूंची विक्री केली जाते. अनेक ठिकाणी सरकारी कार्यालयाच्या आवारातील स्टॉल किंवा स्टेशनरी दुकान बचत गटातील महिला चालवतात. शालेय पोषण आहाराचे काम महिला बचत गटाकडे दिले गेले आहे. जिल्हा परिषदेच्या शाळांमधील गणवेशांची शिलाई बचतगटामधील महिलांकडून करून घेतली जात आहे. जेजुरी, अष्टविनायक, पंढरपूर यासारख्या देवस्थानांमध्ये पूजासाहित्य आणि प्रसादाच्या विक्रीचे स्टॉल महिला बचतगट चालवतात. रेशन दुकानाचे परवाने देताना महिला बचतगटांना प्राधान्य देण्याचे शासनाचे धोरण आहे

एकंदरीत बचतगट हे महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय वाढीस साहाय्यक ठरत आहेत. महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी व एकत्रित होतील तेव्हाच त्या सर्व क्षेत्रात आत्मविश्वासाने वावरू शकतील खऱ्या अर्थाने त्यांचे सबलीकरण होईल. सामाजिक स्वास्थ्यासाठी दबावगट निर्माण करण्यासाठी महिलांना या बचतगटाचा अस्त्रासारखा वापर नक्कीच करता येईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- [1]. कुसूम बाळसराफ, सहयोगिनी, स्वयंसहाय्यता बचत गट चळवळीचा कणा.
- [2]. कोंडेकर ए. वाय., 'इतिहास आधुनिक भारत व चिन', नियती प्रकाशन, पुणे, १९९५
- [3]. काटे-भोसले, 'सहकाराचा विकास', फडके प्रकाशन, २००२
- [4]. कवि महादवी, 'महिला कल्याण आणि विकास, विद्या प्रकाशन, नागपूर, १९९५
- [5]. कोठारी सुधा, 'स्वयंसहाय्यता बचत गटाद्वारे महिलांचे आर्थिक सबलीकरण' २०००
- [6]. खडसे भा. कि., 'भारतीय सामाजिक समस्या', हिमालया पब्लिकेशन हाऊस, मुंबई, १९९५
- [7]. गायकवाड, भिडे, भोसले, पाटील, 'प्राचीन व मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- [8]. मुलाणी एम. यू., 'अल्पबचत नियोजन (बटत गट)', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २००८
- [9]. कवी माधवी, महिला कल्याण आणि विकास, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २०११
- [10]. चौधरी राजेश, 'महिला बचत गट', चौधरी लॉ पब्लिशर्स, जळगाव, पुणे, २०१०